

930-051А.Мороз:341.231.14(71:470)“1970/1979”

СПРАВА УВ'ЯЗНЕННЯ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КАНАДИ (1970–1979 рр.)

Руслан СІРОМСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

Аналізуються громадсько-політичні кампанії в Канаді, спрямовані на захист прав людини і звільнення з ув'язнення українського історика Валентина Мороза. Розглянуто заходи українських організацій з метою привернути увагу канадського суспільства до проблеми порушення прав людини в Радянському Союзі в контексті ув'язнення і засудження дисидента. Досліджено діяльність канадського політикуму в напрямку звільнення й еміграції В. Мороза.

Ключові слова: Канада, права людини, дисиденти, В. Мороз, П. Трюдо, громадсько-політичні кампанії.

На початку 1970-х років увагу громадськості країн Заходу привернули суд і ув'язнення молодого українського історика Валентина Мороза. Процедурні порушення під час судового процесу над ним і безкомпромісність підсудного спричинили широкий розголос у канадських медіа. У Канаді справа В. Мороза стала синонімом брутального порушення прав людини в Радянському Союзі, а сам дисидент перетворився на символ протистояння тоталітаризмові. Українські громадські організації Канади ініціювали багатолюдні маніфестації, звернення до міжнародних організацій і місцевих політиків із закликом посприяти звільненню історика. Аналіз цих громадсько-політичних кампаній і є метою нашого дослідження.

* * *

Валентин Мороз народився 15 квітня 1936 р. в селянській сім'ї в с. Олізарів* Горохівського району Волинської області. Після закінчення школи навчався на історичному факультеті Львівського університету (1953–1958), де здобув спеціальність “Історик. Вчитель історії середньої школи”¹. Від 1950 р. числився членом ВЛКСМ і як йшлося в його характеристиці “систематично підвищував ідейно-політичний рівень”². Уже пізніше, мешкаючи за океаном, В. Мороз зізнався: “Я сам керував комсомолом, і знаю що там немає абсолютно нічого живого. Це сила, яка нав'язана зверху, сила, яка не може викликати в людині жодного живого почуття”³.

У 1959 р. В. Мороз написав заяву про своє бажання “прикріпитися” до кафедри історії нового часу і виконати дисертацію, потенційна тема якої формулювалася як “Національно-визвольна боротьба польського народу в

Великопольщі і Помор'ї проти німецького імперіалізму в 1918–1919 роках”⁴. Вступні іспити до аспірантури з історії та німецької мови майбутній здобувач склав на відмінно, однак вважається, що на стаціонар його не зарахували через незадовільну оцінку з історії КПРС⁵. У той час В. Мороз уже вчителював: спершу у школі с. Мисличі (1958–1959), а з 1959 р. – с. Мар'янівка Горохівського району Волинської області⁶. У лютому 1964 р. В. Мороз влаштувався на вакантне місце викладача Луцького педінституту, а з вересня того ж року – Івано-Франківського педінституту. Працюючи на викладацькій роботі, В. Мороз підготував кандидатську дисертацію, проте на іншу від попередньої тему, а саме: “Луцький процес 1934 року – зразок революційної співдружності польського і українського народів у спільній боротьбі проти фашистського режиму панської Польщі”, захистити яку не встиг через арешт⁷.

Уперше В. Мороз заарештований у вересні 1965 р. Волинський обласний суд засудив його за ст. 62 Кримінального кодексу УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) на чотири роки позбавлення волі. У довідці КДБ від 23 липня 1968 р. йшлося: “Під час вивчення Мороза було отримано дані, які свідчать про те, що він на ґрунті [...] націоналістичних поглядів [...] розмножував і розповсюджував антирадянські документи, обробляв свої зв'язки в націоналістичному дусі, систематично проводив зборища однодумців”⁸.

Перше покарання В. Мороз відбував у таборі ЖХ-385 / 17-А Мордовської АРСР. Саме там у формі самвидаву він написав один зі своїх найкращих творів – “Репортаж із заповідника імені Берії”⁹. За це більше року історик перебував у слідчому ізоляторі КДБ при Раді Міністрів УРСР. Відомо, що В. Мороз не брав участі у слідстві і не давав жодних показів і, вірогідно, авторство твору не вдалося встановити. У квітні 1969 р. засудженого знову перевели зі слідчого ізолятора КДБ до Володимирської в'язниці, де він відсидів решту терміну¹⁰.

Після відбуття терміну ув'язнення 1 вересня 1969 р. В. Мороз повернувся до Івано-Франківська, де написав декілька статей, трактованих згодом як антирадянські. Дня 1 червня 1970 р. В. Мороза заарештували вдруге, підставою для чого стали вилучені під час обшуку рукописи творів історика, зокрема “Серед снігів”, “Хроніка опору”, “Мойсей і Датан” і книги, видані в Західній Україні до 1939 р.¹¹ Відтак 17–18 листопада в Івано-Франківську відбувся судовий процес над В. Морозом, унаслідок чого дисидент був визнаний “особливо небезпечним рецидивістом” і засуджений на дев'ять років ув'язнення (шість років спецтюрми і три роки таборів особливо суворого режиму) і п'ять років заслання. Судовий процес був закритий, а під час зачитування вироку в залі були присутні секретарі парторганізацій, керівники місцевих закладів і співробітники КДБ; з усіх близьких і рідних до зали допустили лише батька і дружину – Раїсу Василівну Мороз (Левтерову)¹².

Свавілля правоохоронних органів спонукало Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Дзюбу і В'ячеслава Чорновола написати листа міністрові юстиції та прокуророві УРСР щодо незаконности закритого судового процесу над

В. Морозом, а Ірину Стасів-Калинець та Ігоря Калинця звернутися з подібним листом до голови Верховного Суду УРСР. У ньому, зокрема йшлося: “Під захистом законів і конституційних прав, яке маємо право не обуритися, що за чотири не відомі нікому статті, які радше мали б бути розглянуті не в залі суду на закритому засіданні, а у відкритій аудиторії серед товаришів по перу, людину позбавлено волі в найбрутальніший, найжорстокіший спосіб... Валентин Мороз не ламав усталених законів. Але як людина він має людське право: думати”¹³.

Майже одразу історія з засудженням В. Мороза стала предметом широкого громадсько-політичного дискурсу на Заході, головню в українських емігрантських колах. Постать В. Мороза за океаном почали трактували як головного репрезентанта української самостійницької думки. Канадський політолог українського походження, професор Богдан Боцюрків, виділяв три основні течії руху опору в Україні у 1960–1970-х рр.: 1) “інтернаціональну” на лівому фланзі (лідер Іван Дзюба); 2) “ліберально-демократичну” в центрі (навколо “Українського Вісника”); 3) “націоналістичну” на правому фланзі (лідер Валентин Мороз)¹⁴. У баченні канадської й американської громадськості В. Мороз постав, як “символ руху спротиву” і “найбільш проміментний дисидент, покараний за те, що обстоював індивідуальні, культурні та національні права забезпечені радянською конституцією”¹⁵. Так думати спонукали обставини, сформульовані багатолітнім в’язнем радянських тюрем і таборів, дисидентом Левком Лук’яненком: “Постать Валентина Мороза ставала все більш помітною завдяки прямій, гострій і рішучій позиції у відстоюванні не тільки демократичних прав, але й права України на вихід із Союзу”¹⁶. Водночас Іван Лисяк-Рудницький убачав у такій популярності дещо іншу причину, а саме те, що: “Немає нічого дивного в тому, що з усіх дисидентів саме Мороз став улюбленцем української діаспори. Правоемігрантські кола точно відчували його близькість до їхньої власної ідеології. Українські студентські групи в Північній Америці, хоча вони й відійшли великою мірою від націоналізму оунівського зразка, також зробили Мороза своїм ідеологом. Цей культ Мороза задовольняв психологічну потребу молодих людей обожнювати героя”¹⁷.

Ознайомлення з канадською україномовною періодикою наштовхує на думку, що справа В. Мороза спровокувала “змагання в патріотизмі” і дискусію навколо того, хто більший захисник ув’язненого дисидента. Наприклад, газета “Гомін України” – рупор Ліги Визволення України (ЛВУ) – відверто зазначала: “Ми поставили питання “Де В. Мороз?” тому, що в квітні ц.р. (1971 р. – Р. С.) українці, особливо молодь у вільному світі, переводили акцію в обороні В. Мороза. “Нові Дні” за квітень про це не згадують ані слівцем [...]. Лиш московські наймити: комуністи-прогресисти різного роду москвофіли, порожевїлі совїтофіли, що готові на співдію з УСССР – “нашою державою”, промовчують акцію”¹⁸. Згодом редактор “Нових Днів” Мар’ян Дальний (Горгота) парировував: “Це правда, що в квітневому числі “Нових днів немає згадки про Валентина Мороза, як немає згадки і про сотні інших актуальних справ [...]. Але наш журнал не тижневик, а

малого формату місячник і просто не має змоги інформувати про все [...]. Досить вичерпна інформація про акцію в обороні В. Мороза та інших засуджених і засланих в СРСР була в червневому числі “Нових Днів” [...]. Інша річ, чи наша нерозважна “оборона” засуджених і засланих українських патріотів справді обороняє їх, чи тільки їм шкодить”¹⁹.

Ваги громадським кампаніям за звільнення В. Мороза в Канаді надавав той факт, що на травень 1971 р. був запланований офіційний візит прем’єр-міністра П’єра Елліота Трюдо до Радянського Союзу. Сама по собі безпрецедентна подія в канадсько-радянських відносинах, посилена бажанням глави канадського уряду відвідати Київ, давала підстави сподіватися, що П. Трюдо не обійде осторонь справи ув’язнення В. Мороза. Дня 2 лютого 1971 р. під час запитань до прем’єр-міністра в Палаті Громад канадського парламенту депутат українського походження Стівен Папроцький поцікавився у глави уряду, чи порушить Канада питання про звільнення Валентина Мороза і Святослава Караванського. У відповідь П. Трюдо заявив: “Якщо шановний депутат подасть у письмовій формі імена, я розгляну це подання”²⁰.

У квітні 1971 р. канадському прем’єрові вручили петицію у справі арештів С. Караванського та В. Мороза. У зверненні наголошувалося, що подібними вчинками порушені основні права і свободи, викладені в Загальній декларації прав людини 1948 р., а також у Конституції УРСР (стаття 105) та Конституції СРСР (стаття 125)²¹. Водночас Канадою і Сполученими Штатами прокотилися масові демонстрації за звільнення В. Мороза²². Крім того, було започатковано кампанію з надсилання звернення громадян Канади до прем’єр-міністра П. Трюдо²³.

Утім, наслідки візиту П. Трюдо до Радянського Союзу не виправдали достатньо завищених сподівань. Відтак 31 травня 1971 р. С. Папроцький поцікавився, чи прем’єр клопотав про долю ув’язнених, на що отримав негативну відповідь²⁴, наразившись на гостру критику з боку не лише депутатів українського походження в Палаті Громад (Дж. Діфенбейкер, А. Глів, Р. Томсон тощо). Ситуацію загострило запевнення П. Трюдо, що він не володів інформацією про переслідування інакодумців в СРСР. “Хіба ж він не читав ані однієї книги про історію СРСР, нічого про “великий терор” Сталіна, нічого про те, де поділися священики й церкви в Советському Союзі? Хіба ж він ніколи не чув про інтелектуальний спротив, що проходить уже від кількох років у цілому Советському Союзі?” – задавав риторичне запитання журналіст Микола Сулима²⁵.

Під тиском суспільної думки П. Трюдо прийняв 7 червня 1971 р. делегацію Комітету українців Канади (КУК) і пообіцяв поговорити про стан дотримання прав людини в УРСР та ув’язнення українських дисидентів із головою Ради Міністрів СРСР Олексієм Косигіним під час його візиту до Канади в жовтні 1971 р. Напередодні візиту О. Косигіна, 6 жовтня 1971 р. група канадських студентів українського походження розпочала голодування у студентському

гуртожитку Манітобського університету, аби привернути увагу офіційної Оттави до порушення прав людини й арешти в УРСР²⁶. Дня 9 жовтня прем'єр П. Трюдо зустрівся із 12-ма голодуючими з “Комітету звільнення українських в'язнів у Радянському Союзі”, пообіцявши порушити в розмові з Головою Ради Міністрів СРСР О. Косигіним під час його візиту до Канади питання переслідування українських інакходумців, зокрема історика В. Мороза²⁷.

Під час візиту О. Косигіна до Канади, в низці міст, а саме Оттаві, Монреалі, Торонто, Ванкувері, Кітченері, відбулись демонстрації та протести невдоволених прибуттям керівника уряду країни, яка “не підтримує основних принципів людини і народів”. Красномовними були гасла транспарантів: “Руки геть від України”, “Свободу для України”, “Звільніть Мороза”, “Свободу поневоленим народам”²⁸. Відтак 20 жовтня 1971 р. О. Косигін був запрошений на спільне засідання комітету в закордонних справах нижньої палати канадського парламенту і постійного сенатського комітету в закордонних справах. Канадські парламентарії отримали можливість поставити Голові Раді Міністрів СРСР не більше, ніж по одному запитанню кожен. На запитання сенатора П. Юзика про ув'язнення українських інтелектуалів, зокрема В. Мороза, О. Косигін відповів, що ніколи не чув про цю особу, так само як нічого не знає про арешти інших діячів української науки і культури²⁹. Щобільше, радянський керівник заявив, що українці користуються в СРСР повною свободою і запросив П. Юзика відвідати СРСР аби пересвідчитись у цьому³⁰. Зрештою, своєї обіцянки дотримав П. Трюдо і теж порушив питання ув'язнених діячів української культури, зокрема В. Мороза, на що О. Косигін пообіцяв поцікавитись цим питанням³¹. Однак реальних обрисів ця справа так і не набула.

Наступний сплеск громадсько-політичної активності в Канаді, спрямованої на звільнення В. Мороза припав на 1974 рік, що пов'язано з початком голодування дисидента і подальшим погіршенням його стану здоров'я. У липні 1974 р. президент Міжнародного комітету захисту прав людини, колишній прем'єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер, разом із сенатором українського походження П. Юзиком узяли участь у демонстрації голодуючих українських студентів у захисті В. Мороза перед амбасадю СРСР в Оттаві³². А дружина ув'язненого – Раїса звернулася із листом до прем'єр-міністра Канади П. Трюдо (до деяких лідерів країн Заходу також) з проханням посприяти звільненню її чоловіка³³. Дня 25 липня 1974 р. відбулася зустріч представників КУК із членами канадського уряду, після чого прем'єр-міністр П. Трюдо порушив питання звільнення В. Мороза перед послом СРСР Андрієм Яковлевим³⁴.

Навесні 1974 р. під патронатом Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) було створено Комітет для захисту Валентина Мороза (The Committee for the Defense of Valentyn Moroz), який очолив професор, декан юридичного факультету Віндзорського університету Володимир Тарнопольський. Комітет поставив за мету донесення інформації про справу В. Мороза світовій громадськості через англomовну пресу, організацію масових заходів, залучення широкої

інтелектуальної підтримки³⁵. Так, у травні 1974 р. низка авторитетних канадських науковців, зокрема П'єр Бертон, Джун Калвуд, Жеральд Ле Дан, Пейтон Лайон та інші, виступили з відкритим листом до керівництва Радянського Союзу у справі В. Мороза³⁶.

У відповідь на заплановані в Канаді концерти артистів із УРСР, зокрема Дмитра Гнатюка, Комітет для захисту Валентина Мороза в Торонто опублікував звернення, в якому, зокрема, йшлося: “Щоб задемонструвати солідарність громади з переслідуваними, комітет закликає не реклямувати концерту, не купувати квитків і не йти на концерти Д. Гнатюка”³⁷. Такий підхід до справи можна пояснити тим фактом, що Д. Гнатюк, котрого, до речі, неодноразово перед тим тепло зустрічали в Канаді, був депутатом Верховної Ради УРСР, яка “не бачить того, що українських політичних в'язнів вивозять поза межі республіки, і там з ними поводяться протизаконно”³⁸.

Однією із форм популяризації імені В. Мороза і привернення уваги до його справи стала публікація праць історика англійською мовою. Так, колишній канадський комуніст Іван Коляска переклав і впорядкував “Репортаж із заповідника імені Берії” – “Report from the Beria Reserve: The Protest Writings” (1974). У передмові до видання впорядник назвав В. Мороза “одним із найвідоміших політв'язнів у СРСР”³⁹. Окремими книгами опубліковано праці історика “Boomerang: The Works of Valentyn Moroz” (1974), “Мойсей і Датан” (1978), дещо пізніше “Лекції з історії України” (1982). Статті дисидента публікували “Визвольний Шлях”, “Сучасність” та інші українські закордонні видання.

Як уже зазначалося, 145-денне голодування В. Мороза на знак протесту проти нестерпних умов утримання політв'язня, активізувало громадські кампанії на захист дисидента. Протягом 15–18 липня 1974 р. під гаслом “Звільніть Валентина Мороза” розпочалося голодування-солідарність представників Ліги Визволення України (ЛВУ) та Спілки Української Молоді (СУМ) в Оттаві та Вінніпезі. Протягом усього літа того року відбувалися постійні демонстрації перед посольством СРСР в Оттаві, маніфестації українців та представників інших східноєвропейських народів у містах Канади. Під знаком справи В. Мороза 11–14 жовтня 1974 р. у Вінніпезі відбувся XI-й Конгрес українців Канади. Зокрема, після закінчення Конгресу “обід подяки” було замінено “голодним обідом” з хліба і води – на знак солідарності з голодуванням В. Мороза у Володимирській в'язниці. Кошти, попередньо призначені на “обід подяки”, було передано на потреби Комітету для захисту Валентина Мороза⁴⁰.

Дня 1 грудня 1974 р. на парламентському засіданні секретар Комітету із закордонних справ Алан Мак-Ічен повідомив депутатів, що прем'єр-міністр П. Трюдо звертався до радянської сторони за інформацією про стан здоров'я В. Мороза. Відповідь надав міністр закордонних справ СРСР Андрій Громико, який запевнив канадського прем'єра у нормальному стані здоров'я ув'язненого і постійному кваліфікованому нагляді за ним лікарів⁴¹. Зважаючи на постійні

депутатські заклики до нових запитів щодо стану здоров'я В. Мороза, А. Мак-Ічену доводилося пояснювати, що “названа особа (Валентин Мороз – Р. С.) є громадянином Радянського Союзу [й] існує певний ліміт представлень, навіть за умови, що їх подає уряд Канади”⁴².

Наприкінці 1974 р. – на початку 1975 р. спостерігаємо певну зміну акцентів у справі В. Мороза, пов'язану, з одного боку, з намаганнями канадців діяти спільно з американським політикумом, а, з другого боку, клопотати не просто про звільнення, а про можливість виїзду дисидента з СРСР. Зокрема, 3 грудня 1974 р. депутат українського походження Дон Мазанковський звернувся із парламентської трибуни до П. Трюдо з проханням обговорити питання долі В. Мороза із президентом США Джеральдом Фордом під час їхньої найближчої зустрічі⁴³. Інший депутат Палати Громад Девід Орліков 13 лютого 1975 р. ініціював ухвалити звернення до канадського уряду, щоби той домагався випустити В. Мороза до Канади як іммігранта⁴⁴. Відтак 15 квітня того ж року він удруге порушив питання ув'язнення українського дисидента в канадському парламенті в дискусії з тодішнім секретарем Комітету д закордонних справах Гербом Брею, на що отримав запевнення про “постійний моніторинг справи Мороза”⁴⁵. У вересні 1975 р. канадські парламентарі Реймонд Перол, Джеймс Джером та Стефан Попроскуй під час відвідин Радянського Союзу порушили питання про звільнення й еміграцію В. Мороза. Згідно зі спогадами дружини дисидента – Раїси, чи не вперше з часу ув'язнення чоловіка, радянські представники допустили можливість виїзду дисидента в майбутньому за кордон⁴⁶.

У березні 1975 р. В. Тарнопольський покинув посаду керівника Комітету в захисті Валентина Мороза, наполягаючи: “Було б логічним і реальним фактом, якщо б у нас був Комітет оборони українських політв'язнів, який обороняв би всіх українських політичних в'язнів у СРСР, а серед них обороняв би й В. Мороза [...] чи не пора б цей комітет перейменувати”⁴⁷. Утім, під первісною назвою Комітет проіснував ще п'ять років – до часу звільнення В. Мороза з ув'язнення. Заступник голови Комітету М. Липовецький пояснював таку посилену увагу до особи цього дисидента так: “Комітет концентрується тепер на обороні однієї особи, В. Мороза, бо він є предметом найжорстокіших репресій, будучи речником і символом визвольної боротьби українського народу. Концентруючи увагу політичного світу [...] на особі В. Мороза, можна буде здобути підтримку для охорони всіх переслідуваних діячів в Україні”⁴⁸.

У 1976 р. В. Мороза скерували на перевірку психічного стану до московського Інституту судово-медичної експертизи ім. Сербського^{**}. Цю методу уже не раз апробували, оскільки вважалося “хай люди думають, що виклик імперії походить не від самовідданости політичного борця, а від його психічної хвороби”⁴⁹. Отже психіатрія використовувалася як знаряддя боротьби проти інакодумців. Канадські психіатри не залишились осторонь цієї події і висловили готовність вислати комісію до Москви і долучитися до огляду В. Мороза⁵⁰.

Депутат Д. Мазанковський клопотав перед парламентом Канади про скерування до засудженого незалежних медиків. До слова, одним із них зголосився бути лікар за фахом, теж депутат нижньої палати канадського парламенту Мортон Шульман, який заради цього звернувся до радянського посольства. Щобільше, він запропонував урядові П. Трюдо поставити звільнення В. Мороза як передумову продажу зерна до СРСР⁵¹. Звісно, пропозиція виглядала надто радикальною і на неї не пристали. Втім, припускаємо, що тиск західної громадськості вплинув на зміст остаточного рішення щодо психічного стану дисидента (це, зокрема, визнавала і його дружина). Спеціальна комісія Інституту ім. Сербського 18 червня 1976 р. визнала В. Мороза психічно здоровим, після чого його перевели до табору особливого режиму в Мордовії (ст. Потьма, селище Сосновка)⁵².

Станом на 2 грудня 1976 р. В. Мороз був серед когорти ув'язнених дисидентів, які згідно з інформацією Московської Гельсінської Групи, відмовилися від радянського громадянства. Він повідомив у Групу сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР про своє бажання виїхати у Сполучені Штати чи Канаду⁵³. Після того, як американський політикум спершу не надто прихильно поставився до цієї ідеї, В. Мороз заявив дружині: “Якщо Америка не дає, то передай нехай Канада дасть громадянство, звернися до Канади”⁵⁴.

Під час переговорів щодо підписання між СРСР і США чергового договору про “Обмеження стратегічних озброєнь” (ОСО-2) між радником президента США Збігневом Бжезинським і радянським послом Анатолієм Добриніним, було досягнуто домовленості про обмін радянських політв'язнів на шпигунів, арештованих і засуджених у Сполучених Штатах. У ніч з 27 на 28 квітня 1979 р. В. Мороза разом із чотирма іншими радянськими дисидентами, а саме Олександром Гінзбургом, Георгієм Вінсом, Марком Димшицем, Едуардом Кузнецовим доставили до Нью-Йорка, де їх на летовищі ім. Кеннеді обміняли на двох радянських шпигунів (Рудольфа Черняєва та Вадика Енгера – агентів КГБ, колишніх працівників ООН, засуджених у листопаді 1971 р. на термін 50 років кожен)⁵⁵. Зазначений обмін був поданий радянською стороною як позбавлення В. Мороза громадянства за ворожу діяльність з подальшим видворенням із країни⁵⁶.

Відвідини В. Морозом Канади сприймалися громадськістю як небуденна подія, про свідчать тогочасні світлини. Журналісти авторитетної канадської газети *Globe and Mail* висловлювали впевненість, що звільненню В. Мороза посприяли передусім масові демонстрації українців США і Канади, без яких подібний обмін навряд чи став би реальністю⁵⁷. Звільненого дисидента вітали з великими почестями і представники української громади, і урядовці. У Канаді В. Мороз зустрівся з прем'єр-міністром цієї країни Браяном Малруні і міністром українського походження Степаном Папроцьким – одним із найактивніших політиків у справі звільнення дисидента⁵⁸.

Дня 8 червня 1979 р. КУК і Комітет для відзначення 50-річчя ОУН влаштували зустріч із В. Морозом у готелі *Royal York Hotel (Canadian Room)* Торонто⁵⁹. Два дні по тому на честь дисидента було влаштовано бенкет у Вінніпезі, де йому вручили подарунок від місцевих українців – 14 000 дол.⁶⁰. Чинник Мороза на короткий час змусив відкинути взаємопоборювання у середовищі канадських українців. Наприклад, автор передмови до збірки творів В. Мороза “Тверді мелодії” згадував: “Наша торонтська українська громада пододала неабиякі труднощі політичного, конфесійного й громадського “сектантства”, щоб гідно зустріти незламного борця за національні й людські права... Валентин Мороз побачив у Торонті, як він сам сказав, “українську силу”. Це був його тріумфальний в’їзд до еміграційного “Єрусалиму”⁶¹.

Однак майже відразу після “осанни в еміграційному Єрусалимі”, безмежне захоплення змінилося розчаруванням і критикою. Виявляючи свою безкомпромісність, В. Мороз час від часу встрявав у конфлікти з різними емігрантськими групами, критикував Закордонне представництво Української Гельсинської Групи, звинувачував інших українських дисидентів. Критична передовиця “Українського Голосу” за 20 червня 1979 р. зауважила: “У своїй часто оплескуваній промові у Вінніпегу, він висловився нетактовно про кілька справ [...]. Ці й інші його замітки не були зовсім на місці [...]. П’ять тисяч людей в Конвенційному центрі сподівалися почути від нього про життя в Україні, про положення церков, про шкільництво й освіту взагалі, про русифікацію, про радянську пресу і т. п. Про це він не сказав нічого”⁶². Цю тему підтримали інші періодичні видання, зокрема “Канадійський Фармер” у статті “На хиткій кладці крайности. Проблема відношення нашої діаспори до одного з дисидентів” та американська газета “Свобода” з дуже влучною, як на наш погляд, назвою публікації “Ікона і жива людина”⁶³.

За іронією долі рупором розвінчання культу Мороза стала газета українського студентства у Канаді *Student*, на шпальтах якої з травня 1979 р. до лютого 1980 р. можна простежити динаміку зміни ставлення до звільненого дисидента – від захоплення до засудження. Підсумковою можна вважати статтю під назвою *The Valentyn Moroz Saga: A Conspiracy of Silence*, а також характеристики В. Мороза, які дали інші українські дисиденти, як-от В’ячеслав Чорновіл, Ірина Стасів-Калинець, Михайло Осадчий, Зиновій Антонюк. Останній, звертаючись до українців із-за океану, резюмував: “Попередні поневіряння наклали на нього невиліковний штампель. Хоча ті, хто знав цього інтелектуального провінціала, повідають, що він і був таким... Але був складений міф [...]. Ні я, ні отець Василь (Романюк – Р. С.) не відповідаємо ні перед нацією, ні перед історією за те, що до Вас потрапила по-суті компрометуюча українське дисидентство особа [...]. Будь-ласка, не плутайте України і Валентина [...]. Чи для Вас усіх немає України, немає народу та її інтелігенції, а є Валя М-оз?! Ну що ж, тоді їжте на здоров’я [...]. Що Ви такі легковірні – не на нашій совісті [...].”⁶⁴.

Звісно, відразу розпочалися й пошуки пояснень поведінки дисидента. Так, автор передмови до зібрання його творів, який підписався криптонімом С. Г., досить делікатно зазначав: “Валентин Мороз став для всіх конкретною людиною, яка дихає, ходить, говорить, промовляє, думає, відчуває [...] і часом навіть, як і кожна людина, робить помилки, чи говорить те, що не мусить конче кожному подобатися. Нам, однак, не треба забувати, що світ Валентина Мороза “ще не розпався на компоненти”. Світ ще не став для нього “звичайним” [...]. Просто з мордовського табору, без підготовки й попередження Валентин Мороз [...] опинився раптом серед нас, на чужій землі, серед складних і не раз дуже скомплікованих умовин нашого типово емігрантського й чужого середовища”⁶⁵. Значно різкішим у своїх висловлюваннях був згадуваний уже І. Лисяк-Рудницький, який писав: “ [...] Українська діаспора не спромоглася зрозуміти, що погляди Мороза жодною мірою не представляють головної течії в українській дисидентській думці. Крім того, вона нічого не знала про серйозні особисті вади Мороза. Кілька відомих дисидентів, чесність яких не викликала сумніву, мали неприємні сутички з Морозом у радянських тюрмах і таборах праці й передали на Захід попередження про його егоїзм, зарозумілість і вульгарність. Але ці послання не були вчасно опубліковані [...]. Дуже скоро він викликав загальне збентеження своєю дивною і скандальною поведінкою”⁶⁶.

Попри неоднозначне сприйняття в Канаді, від 1981 р. В. Мороз жив у цій країні, видавав журнал “Анабазис” (спершу в американському Клівленді, а пізніше в Торонто), вів постійний коментар на радіопрограмі “Пісня України”, щотижневу радіопрограму “Бумеранг-Контакт” (1986–1991) тощо.

* * *

Отже, справа ув’язнення українського історика В. Мороза посідала чільне місце у громадсько-політичному дискурсі Канади впродовж 1970-х років, дійшовши до найвищих ешелонів влади. Громадські кампанії, які ініціювали українські організації, були спрямовані на захист прав ув’язненого дисидента, спонукали канадських політиків неодноразово порушувати питання звільнення В. Мороза та його подальшу еміграцію. Щобільше, через цю конкретну справу було загострено увагу до проблеми недотримання базових прав людини в Радянському Союзі, визначених низкою міжнародних документів.

CAUSE OF VALENTYN MOROZ IMPRISONMENT IN SOCIAL-POLITICAL DISCOURSE OF CANADA (1970–1979)

Ruslan SIROMSKYI

The Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries

The social-political campaigns in Canada concerning the defense of human rights and release of Ukrainian historian Valentyn Moroz are analyzed in this article. Actions of Ukrainian organizations aimed to draw Canadian society's attention to the problem of human rights in Soviet Union in context of imprisonment and conviction of dissidents are studied. The activities of Canadian politicians on V. Moroz' release and emigration are investigated.

Key words: Canada, human rights, dissidents, V. Moroz, P. Trudeau, social-political campaigns.

---

* Село Олізарів узказане в автобіографії В. Мороза, яка зберігається в його особовій справі в Архіві Львівського університету. Поза тим, у переважній більшості досліджень місцем народження дисидента фігурує с. Холонів (Див. наприклад: Життєпис Валентина Мороза // Валентин Мороз: есеї, листи й документи. – Б. м.: Сучасність, 1975. – С. 11.).

¹ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ), ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович), арк. 3.

² Архів ЛНУ, ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович), арк. 8.

³ СКВУ – “Студент” – Лівизна // *Мороз В.* Тверді мелодії. Збірник творів і виступів Валентина Мороза на Волі. – Клівленд: Видавництво “Анабазис”, 1980. – С. 171–172.

⁴ Архів ЛНУ, ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович), арк. 9.

⁵ *Pann I.* Мороз Валентин Якович [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917542> [9.07.2015].

⁶ Архів ЛНУ, ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович), арк. 3зв.

⁷ Мороз Валентин Якович [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Moroz_Val [12.07.2015].

⁸ Довідка на арештованого Мороза В. Я. [Таємно] // Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. – Київ, 2013. – С. 320–321.

⁹ *Pann I.* Мороз Валентин Якович [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917542> [9.07.2015].

¹⁰ Политзаключенные и ссыльные // Хроника текущих событий. – 1969. – 30 апреля (Вып. 7).

¹¹ Краткие сообщения // Хроника текущих событий. – 1970. – 30 июня (Вып. 14).

¹² Суд над Валентином Морозом // Хроника текущих событий. – 1970. – 31 декабря (Вып. 17).

¹³ Голові Верховного Суду УРСР [Ірина Стасів-Калинець, Ігор Калинець] // Сучасність. – Мюнхен. – 1971. – Червень. – Ч. 6(126). – С. 75–76.

¹⁴ *Боцюрків Б.*, проф. До сучасного положення в Україні / Богдан Боцюрків // Десятий Конгрес українців Канади (Вінніпег, Манітоба, 8–11 жовтня 1971). – Вінніпег: Накладом КУК, 1972. – С. 132.

¹⁵ Повідомлення Української ради людських прав, 15 квітня 1978 р. // Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 34. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tsdazu.gov.ua/ua/online/47-all/516-2014-12-10-09-58-59.html> [10.07.2015].

¹⁶ *Лук'яненко Л.* 3 часів неволі. Книга п'ята: Одержимі / Левко Лук'яненко. – Київ: Тамподек XXI, 2012. – С. 27.

¹⁷ Політична думка українських підрадянських дисидентів // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Том 2. – Київ: Основи, 1994. – С. 480.

¹⁸ Гомін України. – Торонто. – 1971. – 17 липня.

¹⁹ Гомін” і відгомін // Дальний М. (Горгота) Вибране: Люди – події – коментарі / Мар’ян Дальний. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 383.

²⁰ Canada. House of Commons Debates. – Official Report. – Third Session – Twenty-Eighth Parliament. Volume III, 1971 (January, 11 – February, 12). – Ottawa: Queen’s Printer for Canada, 1971. – P. 3035.

²¹ Новий Шлях. – Вінніпег. – 1971. – 24 квітня.

²² Ukrainians Demonstrate in Cities across U.S., Canada // Екран. – Чикаго. – 1971. – Січень–квітень. – Ч. 55–56. – С. 16.

²³ Новий Шлях. – 1971. – 8 травня.

²⁴ Canada. House of Commons Debates. – Official Report. – Third Session – Twenty-Eighth Parliament. Volume VI, 1971 (May, 6 – June, 11). – Ottawa: Queen’s Printer for Canada, 1971. – P. 6203.

²⁵ Сулима М. Мороз і Трудо (Проблеми часу...) // Календар-альманах “Нового Шляху” на 1972 рік. – Вінніпег–Торонто, 1971. – С. 45.

²⁶ Новий Шлях. – 1971. – 30 жовтня.

²⁷ Lupul M. The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir / Lupul Manoly. – Edmonton: CIUS, 2005. – Ђ. 165.

²⁸ Новий шлях. – 1971. – 30 жовтня.

²⁹ Canadian-Soviet Exchange, November 2, 1971 // Yuzyk P. For a Better Canada: A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centres across Canada / Paul Yuzyk. – Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973. – P. 275–276.

³⁰ Senator Yuzyk Confronts Kosygin in Arrests of Ukrainian Intellectuals // The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs. – New-York. – 1971. – Winter. – № 4. – P. 440.

³¹ Пишкало І. Косигін у Канаді / Іван Пишкало // Нові Дні. Універсальний ілюстрований місячник. – Торонто. – 1971. – Листопад. – Ч. 262. – С. 25.

³² Український Голос. – Вінніпег. – 1974. – 9 жовтня.

³³ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв’язня / Раїса Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 157.

³⁴ В обороні діячів культури // Нарис історії ЛВУ. У 35-річчя існування і праці Ліги Визволення України для українського народу, 1949–1984 / Ред. В. Солонинка. – Торонто, 1984. – С. 315.

³⁵ Український Голос. – 1974. – 10 квітня.

³⁶ Canada. House of Commons Debates. – Official Report. – First Session – Thirtieth Parliament. Volume V, 1975 (March, 21 – May, 2). – Ottawa: Queen’s Printer for Canada, 1975. – P. 4846.

³⁷ На маргінесі концертів Д. Гнатюка. Йти чи не йти? // *Верига В.* Слово і чин. Вибрані статті, доповіді, розвідки, життєписи. 1946–1988 / Василь Верига / Упорядник і автор передмови М. Литвин. Львів, 2001. – С. 160.

³⁸ На маргінесі концертів Д. Гнатюка. Йти чи не йти? // *Верига В.* Слово і чин... – С. 161.

³⁹ Report from the Beria Reserve: The Protest Writings / Ed. & transl. by J. Kolasky. – Chicago, 1974. – P. XXII.

⁴⁰ XI Конгрес українців Канади // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк–Торонто. – 1974. – Ч. 6. – С. 26.

⁴¹ Canada. House of Commons Debates. – Official Report. – First Session – Thirtieth Parliament. – Volume I, 1974 (September, 30 – November, 5). – Ottawa: Queen’s Printer for Canada, 1974. – P. 19–20.

⁴² Canada. House of Commons Debates. – Official Report. – First Session – Thirtieth Parliament. – Volume I, 1974 (September, 30 – November, 5)... – P. 209.

⁴³ Canada. House of Commons Debates. – Official Report. – First Session – Thirtieth Parliament. Volume II, 1974 (November, 6 – December, 10). – Ottawa: Queen's Printer for Canada, 1974. – P. 1887.

⁴⁴ Canada. House of Commons Debates. – Official Report. – First Session – Thirtieth Parliament. Volume III, 1974–1975 (December, 11 – February, 14). – Ottawa: Queen's Printer for Canada, 1975. – P. 3180–3181.

⁴⁵ Canada. House of Commons Debates. – Official Report. – First Session – Thirtieth Parliament. Volume V, 1975 (March, 21 – May, 2). – Ottawa: Queen's Printer for Canada, 1975. – P. 4846.

⁴⁶ *Мороз Р.* Проти вітру... – С. 177.

⁴⁷ Український Голос. – 1975. – 26 березня.

⁴⁸ Гомін України. – 1974. – 26 жовтня.

** Причиною скерування на огляд стали порізи на животі В. Мороза, отримані під час однієї зі сутичок із кримінальними злочинцями. Тюремний психіатр трактував такі порізи як невдалу спробу самогубства, схильність до чого розглядали як ознаку психічних порушень. У відповідь В. Мороз подав заяву прокуророві з метою притягнути тюремного психіатра до відповідальності за наклеп.

⁴⁹ *Лук'яненко Л.* З часів неволі. Книга п'ята... – С. 27.

⁵⁰ Український Голос. – 1976. – 14 липня.

⁵¹ *Мороз Р.* Проти вітру... – С. 149.

⁵² В тюрмах и лагерях // Хроника текущих событий. – 1976. – 3 августа (Вып. 41).

⁵³ Документ № 12 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mhg.ru/history/145BDB7> [12.07.2015].

⁵⁴ *Мороз Р.* Проти вітру... – С. 149.

⁵⁵ Український Голос. – 1979. – 2 травня.

⁵⁶ *Rann I.* Мороз Валентин Якович [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917542> [9.07.2015].

⁵⁷ The Globe and Mail. – Toronto. – 1979. – June, 6.

⁵⁸ Український Голос. – 1979. – 13 червня.

⁵⁹ Програма “Зустріч з Валентином Морозом”, 8 червня 1979 р. // ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 87. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tsdazu.gov.ua/ua/online/47-all/516-2014-12-10-09-58-59.html> [10.07.2015].

⁶⁰ Український Голос. – 1979. – 20 червня.

⁶¹ Валентин Мороз і його світ (Рефлексії після зустрічі в Торонті) // *Мороз В.* Тверді мелодії... – С. 8.

⁶² Український Голос. – 1979. – 20 червня.

⁶³ Свобода. – Джерзі Ситі; Нью-Йорк. – 1979. – 13 липня. – Ч. 156.

⁶⁴ Moroz – an assessment by his peers // Student. – Edmonton. – 1980. – February. – Vol. 12 (No. 61). – P. 11.

⁶⁵ Валентин Мороз і його світ (Рефлексії після зустрічі в Торонті) // *Мороз В.* Тверді мелодії... – С. 8.

⁶⁶ Політична думка українських підрадянських дисидентів // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Том 2... – С. 480.